

VOORUITGAAN MET VOORUITZICHT

Verbeeldend spel als hulpmiddel voor jongeren in
de identiteitsontwikkeling

AFSTUDEERONDERZOEK
EINDPRODUCTVERSLAG

Luuk Smulders

Amersfoort, 7 juni 2016

Consulent: Huub Notermans

Beoordelaars: Han Kurstjens en Liesbeth Menken

SLB docent: Anneke Bearends

Creatieve therapie drama

Vooruitgaan met VooruitZicht

*Verbeeldend spel als hulpmiddel voor jongeren in de
identiteitsontwikkeling*

Eindproduct verslag

Luuk Smulders

7 juni 2016

Samenvatting

In dit eindproductverslag wordt beschreven op welke manier het onderzoek heeft geleid tot de uiteindelijke module VooruitZicht, die is ontwikkeld voor jongeren met een autistische stoornis tussen de twaalf en zestien jaar oud.

In dit verslag vindt u meer achtergrondinformatie over het tot stand komen van de module VooruitZicht, de urenverantwoording van het onderzoek en informatie over de evaluatiegroep. Verder wordt er een korte beschrijving gegeven van de inhoudelijke relatie tussen het onderzoek en het eindproduct.

In de module VooruitZicht leren jongeren met autisme in de identiteitsontwikkeling om te gaan met veranderingen die de puberteit met zich meebrengt.

Op basis van de bestaande onderzoeken blijkt seksualiteit ook een deel van de ontwikkeling van mensen met autisme (De Winter, 2013). Veel jongeren gaan op zoek naar een partner en zijn geïnteresseerd in seksueel contact. Jongeren met autisme hebben minder ervaring met relaties en partnergericht seksueel gedrag. Dit lijkt verklaarbaar door de sociale beperkingen die behoren bij autisme. Koekhoven (2015) geeft aan dat lichamelijke veranderingen bij jongeren met autisme beangstigend kunnen zijn. Jongeren met autisme vinden veranderingen moeilijk te integreren. Een module die jongeren handvatten biedt om de identiteitsontwikkeling gemakkelijker door te komen is dan ook zeker welkom.

Na het lezen van dit verslag heeft u meer inzicht in de ontwikkeling van het autistische kind. De module zou u kunnen stimuleren om met een creatieve dramatherapeutische werkwijze de innerlijke dialoog met de jongeren aan te gaan.

Mocht u meer informatie willen over het tot stand komen van dit product, dan verwijs ik u graag naar het onderzoeksverslag.

Summary

In this final report, I will describe in what way the investigations led to the module VooruitZicht, which is designed for teenagers with autism between twelve and sixteen years old.

You will find background information of the module VoorUitzicht in this report. Furthermore you will find information about the development of the module, a timetable with information on how much time this project has taken and some information on the evaluation group. Besides, there will be a short description of the relationship between the investigation and the final product.

In this module, young people with autism will learn more about their identity crisis so that they can cope with the changes that puberty will bring.

Based on existing studies sexuality is also part of people with autism (De Winter, 2013).

Many young people will look for another person to share their lives with. But young people with autism have less experience with relationships and partner-oriented sexual behavior. This could be explained by the social constraints that are part of people with autism. Koekhoven (2015) said that physical changes of adolescents with autism can be frightening. Teenagers with autism find it hard to integrate their changing body. This module will offer teenagers with an identity crisis and autism tools to get through this time.

After having read this report, you will have more information on the identity crisis of teenagers with autism. The module will encourage you to go to the inner dialogue and will help teenagers on their way to adulthood.

If you would like to have more information on the creation of this product, I refer you to the research report.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
1. De verantwoording	
1.1. De komst van VooruitZicht	7
1.2. De relatie met het onderzoek	8
1.3. De urenverantwoording	8
1.4. De evaluatieprocedure	9
1.5. De feedback	10
1.6. Contactgegevens	11
2. De module VooruitZicht	12
Aanbevelingen	13
Literatuurlijst	14
Bijlage 1: Vragenlijst voor personen uit het werkveld	15
Bijlage 2: Opdracht- en feedbackformulier opdrachtgever	16

Inleiding

Na met heel veel liefde en plezier aan deze module gewerkt te hebben is het lastig om op papier te zetten wat je graag op papier gezet wilt hebben. Na zo veel informatie te hebben verkregen en zo veel gezien te hebben, wil je ook graag enthousiast vertellen over je bevindingen en ervaringen. In het onderzoek dat de module ondersteunt, leest u meer over hoe de module VooruitZicht tot stand is gekomen. In dit verslag geef ik u kort wat achtergrondinformatie over de module VooruitZicht. De module zelf vindt u niet in dit verslag. Deze is los bijgevoegd.

Na drie jaar stage gelopen te hebben in het speciaal onderwijs kon ik stellen dat ik behoorlijk wat ervaring had opgedaan binnen deze doelgroep. Al snel kwam ik erachter dat er weinig tot geen informatie bestond over de identiteitsontwikkeling bij jongeren met een autistische stoornis. Hierdoor besloot ik om zelf twee scholen in Helmond te benaderen om te vragen of zij mee wilden werken aan de ontwikkeling van een module. De Toermalijn en de Hilt waren beide geïnteresseerd en al snel kon ik beginnen met het doen van onderzoek.

De resultaten van het onderzoek, die u kunt lezen in het onderzoeksverslag, zijn voor mij dermate goed dat ik kan spreken van een geslaagd onderzoek, dat een mooi eindproduct heeft opgeleverd.

Dramatherapie is, naar eigen onderzoek, een manier waarop we jongeren met een autistische stoornis in de identiteitsontwikkeling handvatten kunnen bieden zodat zij de ontwikkeling als een makkelijker proces ervaren. Deze module is geschreven voor dramatherapeuten die weleens met deze doelgroep werken. De module geeft de oefeningen uit het onderzoek zo weer dat deze begrijpelijk zijn voor dramatherapeuten. Als u geen dramatherapeut bent, hoeft u de module niet weg te leggen. Wellicht kunt u geïnspireerd raken door de verschillende werkvormen die aan bod komen.

Jongeren kunnen in de puberteit wel wat hulp gebruiken, zeker wanneer zij een autistische stoornis hebben en veranderingen als moeilijk ervaren. Dramatherapie en verbeeldend spel kunnen deze jongeren helpen bij de ontwikkeling van het zelfbeeld en hun handvatten bieden om de identiteitsontwikkeling beter te doorlopen.

Verbeeldend spel karakteriseert mij als therapeut. Ik speel veel vanuit de belevingswereld van de jongeren. Hoewel de module trainingsgericht is, biedt ze nog wel de ruimte aan de jongeren om eigen interpretaties in te brengen. Ik denk dat dit de kracht is van het verbeeldend spel.

De module is ontwikkeld voor alle jongeren die zich in de identiteitsontwikkeling bevinden. Het maakt niet uit of zij veel complicaties of weinig complicaties ervaren, omdat de module zich vooral richt op zelfontwikkeling. De module biedt de jongeren handvatten, waarna de jongeren zelfstandig de verkregen informatie moeten integreren. De module VooruitZicht ondersteunt jongeren in de ontwikkeling, want alle jongeren worden volwassen, of ze dat nu willen of niet.

1. De verantwoording

1.1. De komst van VooruitZicht

In het mijn tweede leerjaar ben ik stage gaan lopen bij een dramatherapeute in het speciaal basisonderwijs. Sinds mijn stage daar ben ik me gaan interesseren in het autistische kind. Ik heb binnen het speciaal basisonderwijs veel gewerkt met autistische leerlingen en vond hun manier van denken zeer interessant.

Hierdoor besloot ik om in het derde leerjaar weer stage te gaan lopen in het speciaal onderwijs. Dit keer kwam ik op een school terecht voor speciaal onderwijs en speciaal voortgezet onderwijs. Ik heb veelal therapie gegeven aan leerlingen met een autistische stoornis en wilde van deze leerlingen meer te weten komen over hun gedachtegang met betrekking tot het spel. In mijn derde leerjaar besloot ik daarom een onderzoek te doen naar de uitwerking van verbeeldend spel op autistische kinderen.

Toen ik in mijn vierde leerjaar de minor tot docent omgangskunde in het speciaal onderwijs volgde, hoorde ik dat er veel vragen waren over de identiteitsontwikkeling van autistische leerlingen. De leerlingen gaven aan te weinig handvatten te krijgen aangaande hun ontwikkeling en bijbehorende symptomen en de docenten gaven aan de leerlingen te weinig handvatten te kunnen bieden. Hierdoor besloot ik te gaan zoeken wat er al was geschreven over de identiteitsontwikkeling van kinderen met een autistische stoornis. Er is veel geschreven over de identiteitsontwikkeling van kinderen met een autistische stoornis. Er is echter weinig tot niets geschreven over het bieden van handvatten aan deze leerlingen of over de manier waarop je met leerlingen die moeite hebben met de identiteitsontwikkeling aan het werk kunt gaan.

Toen ik in mijn derde leerjaar had ontdekt dat verbeeldend spel bij kinderen werkt om tot doorwerking van de achterliggende problemen te komen, ben ik gaan onderzoeken of verbeelding ook werkt bij jongeren met autisme die problemen ervaren in de identiteitsontwikkeling.

Ik wilde kijken naar de mogelijkheden om dramatherapie, en dan met name verbeeldend spel, zo in te zetten dat het voor leerlingen een bijdrage levert aan de identiteitsontwikkeling. Om tot een goed onderzoek te komen is een bruikbaar product vereist. Ik heb ervoor gekozen om een handleiding te gaan schrijven die bruikbaar is in het onderzoek, omdat een handleiding de therapeut houvast biedt in het proces naar het uiteindelijke doel, dat bestaat uit het bieden van handvatten aan leerlingen met autisme in de identiteitsontwikkeling. Vervolgens wilde ik gaan onderzoeken of het door mij gemaakte product ook wel echt bruikbaar is en wellicht aangepast moet worden tot een bruikbare module voor elke dramatherapeut die werkt met jongeren met autisme die problemen in de identiteitsontwikkeling ervaren.

Het uiteindelijke product, dat is voortgekomen uit het actieonderzoek dat ik gehouden heb, zal voor elke dramatherapeut te gebruiken zijn. Het is een handige module die elke dramatherapeut die werkt met jongeren met een autisme spectrum stoornis kan inzetten. Het product wordt gekenmerkt door gebruiksvriendelijkheid, omdat het een product is dat weinig materialen vereist. Speciaal is het niveau waarop het productgebruikt kan worden. VooruitZicht sluit namelijk aan bij de beleavingswereld van jongeren die zich in de identiteitsontwikkeling bevinden. Hierdoor zullen de jongeren deze therapievorm waarschijnlijk zeer interessant vinden en zullen zij ook geprikkeld worden om deel te nemen

aan het dramatherapeutisch proces.

In het productverslag dat u nu voor u heeft liggen, zal ik u inzicht geven in hoe ik tot de module VooruitZicht ben gekomen. Ik heb naam VooruitZicht gekozen omdat deze krachtig samenvat waar er in de therapie naartoe wordt gewerkt: de toekomst. De jongeren kijken met de therapeut naar de eigen ontwikkeling en blikken vooruit op wat komen gaat. Terwijl zij dat doen, krijgen zij handvatten ter bevordering van hun ontwikkeling. Uiteindelijk dienen de jongeren deze handvatten te integreren en toe te passen op de eigen ontwikkeling zodat zij minder tot geen problemen meer ervaren bij de eigen identiteitsontwikkeling. Om na te gaan of de module VooruitZicht ook echt werkt bij leerlingen met een autistische stoornis heb ik ervoor gekozen een actieonderzoek te houden en de module aan drie verschillende groepen autistische jongeren aan te bieden.

In het onderzoek wordt gesproken over groep A, B en C. Het onderzoek is afgenomen op de Toermalijn en op de Hilt, twee speciale scholen in Helmond. De Hilt richt zich alleen op leerlingen met een cluster 4-indicatie. Op de Toermalijn zijn de leerlingen van cluster 1 tot en met 4 welkom. Toch bestaat het overgrote deel uit cluster 4-leerlingen, waartoe ook de autistische leerlingen behoren met wie ik mijn onderzoek heb uitgevoerd.

De leerlingen die deelnamen aan het onderzoek zijn geselecteerd op de volgende voorwaarden geselecteerd:

1. De leerling is gediagnosticeerd met een autistische stoornis;
2. De leerling ervaart problemen binnen de identiteitsontwikkeling;
3. De leerling is tussen de twaalf en zestien jaar oud.

Tijdens het selecteren van de juiste deelnemers is niet gekeken naar de affiniteit met drama, omdat ik eveneens wil toetsen of de module VooruitZicht aanslaat bij autistische jongeren in de puberteit.

1.2. Relatie met het onderzoek

Er is een grote relatie tussen het onderzoeksverslag en het eindproductverslag. Het onderzoek richt zich namelijk op het creëren van een goede, in praktijk bruikbare module. Deze module zou los van het onderzoek nooit op het niveau gekomen zijn waar het zich momenteel op bevindt. Het onderzoeksverslag geeft aan hoe het prototype is opgesteld en uiteindelijk tot de module is gevormd die tot het eindproductverslag behoort.

Het eindproductverslag gaat verder waar het onderzoeksverslag ophoudt. Het onderzoeksverslag geeft namelijk alleen een beeld van het onderzoek dat vooraf aan de module is gedaan. Het eindproductverslag, waartoe de module behoort, geeft het uiteindelijke onderzoeksresultaat weer, namelijk de in praktijk bruikbare module VooruitZicht.

1.3. De urenverantwoording

De focus van dit onderzoek ligt op het onderzoek naar de werking van het product op leerlingen met een autistische stoornis. Om deze reden zijn er minder uren opgenomen voor het maken van het product en meer uren voor het doen van het onderzoek. Ik graag wil komen tot het juiste product en acht het onderzoek daaraan voorafgaand belangrijker.

Week nummer	Wat wordt er uitgevoerd	Hoeveel uren neemt dit in beslag?
Week 9	Vooronderzoek houden. Wat is er al geschreven over het onderwerp en hoe ga ik het onderzoek opzetten en uitvoeren?	50 uur
Week 9	Bezoek brengen aan de instellingen: de Toermalijn en de Hilt en gesprek voeren met coördinatoren.	8 uur
Week 11, 12, 13	Geven van de therapiereeks VooruitZicht, zes keer een uur lang. Groep A.	6 uur
Week 11, 12, 13	Notuleren van de bevindingen van groep A. Enquêtes maken en afnemen.	8 uur
Week 13	Bijstellen van het product aan de hand van de bevindingen van groep A.	4 uur
Week 14, 15, 16.	Geven van de therapiereeks VooruitZicht zes keer een uur lang. Groep B.	6 uur
Week 14, 15, 16.	Notuleren van de bevindingen van groep B. Enquêtes maken en afnemen.	8 uur
Week 17	Bijstellen van het product aan de hand van de bevindingen van groep B.	4 uur
Week 18,19	Geven van de therapiereeks VooruitZicht aan groep ,. vier keer een uur en twee keer anderhalf uur.	7 uur
Week 18, 19	Notuleren van de bevindingen van groep C. Enquêtes maken en afnemen.	8 uur
Week 19	Bijstellen van het product aan de hand van de bevindingen van groep C.	4 uur
Totaal aantal uren:		113 uur

Niet week-gebonden activiteiten	Wat wordt er uitgevoerd?	Hoeveel uren neemt dit in beslag?
	Afspraken met de consultant.	5 uur
	Gesprek voeren met de groepsleerkrachten van de leerlingen, de dramatherapeuten van de verschillende stichtingen en de evaluatiegroep.	50 uur
	Contact met de ouders van leerlingen, brief opstellen etc.	10 uur
	Schrijven van een eindproductverslag	55 uur
	Schrijven van een onderzoeksverslag	190 uur
	Totaal aantal uren:	310 uur
	Totaal aantal uren gezamenlijk:	423 uur

1.4. De evaluatieprocedure

Het onderzoek ter ontwikkeling van het product is niet door een opdrachtgever, maar door mijzelf bedacht. Daarom wil ik niet spreken van een opdrachtgever, maar van een

onderzoeksplek. De onderzoeksplek bestaat uit de Hilt en de Toermalijn, twee speciale scholen in Helmond. Nadat ik deze scholen benaderd had, waren zij enthousiast en wilden zij meewerken aan dit project.

Mijn evaluatiegroep bestaat uit de volgende personen, die nauw betrokken zijn geweest bij het onderzoek.

Brenda Appel, dramatherapeute aan de Toermalijn. Ik heb Brenda gekozen omdat zij veel oefeningen en werkvormen ter beschikking heeft en te allen tijden goede informatie over de werkvormen weet te verschaffen. Brenda heeft ervaring met autistische leerlingen. Brenda is oprecht en zal mij voorzien van de juiste feedback.

Fritz Horter, dramatherapeut aan de Hilt. Fritz heeft veel ervaring met jongeren met een autistische stoornis. Daardoor weet Fritz wat deze jongeren nodig hebben en op welke manier dramatherapie voor jongeren als ondersteunend middel kan dienen.

Piet Loeff, teamleider bovenbouw aan de Toermalijn. Ik zie Piet als een persoon die veel ervaring heeft met autistische leerlingen en het positieve bij deze leerlingen weet te stimuleren zodat zij op de juiste manier tot ontwikkeling kunnen komen.

De evaluatiegroep heeft mij bijgestaan om bepaalde zaken over leerlingen te verhelderen en mijn handelen te evalueren. Dit gebeurde mondeling op de verschillende praktijkplekken. Dit is voor mij erg bruikbaar geweest, omdat ik vanuit de mondelinge feedback bepaalde aanpassingen in het prototype kon aanbrengen, wat de kwaliteit van de uiteindelijke module zou moeten bevorderen.

Het feedbackformulier dat ik hun heb voorgelegd vindt u in de bijlage van dit document. Ook de ingevulde feedbackformulieren heb ik toegevoegd. Het is fijn om te lezen dat de evaluatiegroep vertrouwen heeft in de module en de module als bruikbaar ziet.

1.5. De feedback

De feedback die ik van de evaluatiegroep heb gekregen is heel positief. Ze beschrijven allemaal dat ze het uiteindelijke resultaat heel bevorderlijk vinden. Piet vond het jammer dat ik niet veel over de leerlingen van de Toermalijn schrijf. Hierover heb ik nog even contact met hem gehad. Hij begreep dat dit niet bevorderlijk is voor de uiteindelijke module die ik heb ontwikkeld. Verder heb ik hem verwezen naar het onderzoeksverslag, waarin meer over het werk met de jongeren wordt verteld. Fritz beschrijft de module als bruikbaar en aanpasbaar aan de groep waarmee je werkt. Piet zou het fijn vinden als de module ook aangeeft op wat voor manier er contact wordt gelegd met de ouders. Ik ben echter van mening dat de contactlegging met ouders verschillend is, net zoals deze verschillend is per instelling. De Toermalijn vond persoonlijk contact leggen met de ouders belangrijk, terwijl de Hilt dit door de orthopedagoge liet doen. Ik zal in de module nog wel aangeven dat een dramatherapeut dient te rapporteren en met een eventuele groepsleerkracht contact kan hebben. Brenda gebruikt vaak veel verschillende werkvormen. Ik vond het mooi om te lezen dat zij ook geïnteresseerd is geraakt en beschrijft dat de module makkelijk bruikbaar is en haar inspireert. Brenda geeft zelfs aan sommige oefeningen te gaan gebruiken, ook al werkt ze niet met jongeren die identiteitsproblemen ervaren. Ze beschrijft dat sommige oefeningen ook een positief effect kunnen hebben op pubers die geen identiteitsproblemen ervaren. Brenda is van mening dat elke puber, of deze nu wel of geen stoornis heeft, zichzelf tegenkomt gedurende de identiteitsontwikkeling.

1.6. Contactgegevens

Omdat de jongeren in dit onderzoek ook respondenten zijn, kunt u hieronder de contactgegevens vinden van de dramatherapeuten die op beide scholen in dienstverband zijn.

De Hilt

Naam: Fritz Horter

e-mail: Fritz.Horter@aloysiusstichting.nl

De Toermalijn

Naam: Brenda Appel

e-mail: B.appel@sbo-de-toermalijn.nl

2. De module VooruitZicht

De module is, als boek, los bijgevoegd. Het onderzoek en het productverslag dragen samen bij aan het tot stand komen van de uiteindelijke module.

Aanbevelingen

De module, die tot dit eindproductverslag behoort, wordt u door de onderzoeker aanbevolen omdat deze gericht is op de problemen die jongeren met een autistische stoornis ervaren binnen de identiteitsontwikkeling. Het onderzoek waaruit de module voort is gekomen is vooral gericht op de problemen binnen de sociale wederkerigheid die autistische jongeren in de identiteitsontwikkeling ervaren.

Verschillende theoretici, zoals Wing (1996) en De Winter (2013), beschrijven het probleem waarin jongeren met een autistische stoornis verkeren. Dat probleem is volgens hen een disfunctie in de sociale wederkerigheid, waardoor jongeren met autisme moeilijk contact kunnen maken met anderen. De Winter (2013) spreekt zelfs over aangeleerde structuren die gedurende de puberteit verdwijnen omdat er op psychisch, sociaal en emotioneel en lichamelijk vlak veel verandert. Het is dan ook ontzettend belangrijk dat we onze jongeren de juiste begeleiding geven. De module die is ontworpen aan de hand van de bevindingen die in het onderzoek worden weergegeven, wordt u ten eerste aangeraden indien u met autistische jongeren in de identiteitsontwikkelingsfase werkt.

Dertien van de vijftien jongeren die deel hebben genomen aan het onderzoek zeggen dat de therapie hun inzicht heeft gegeven in de persoonlijke ontwikkeling. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de module aansluit bij de belevingswereld van jongeren en hen laat kijken naar de eigen ontwikkeling.

Theoretici zoals Notermans (2012) en De Haas (2008) schrijven dat een groepstherapie een grotere bijdrage levert aan de sociale wederkerigheid. Toch zijn er nog wat vragen die onbeantwoord zijn gebleven bij de uitvoering van deze module. Alle drie de groepen waren even groot. Bij de ene groep was vijf jongeren in een groep prima. Bij de andere groep was het net te veel en was daardoor doorwerking niet mogelijk. Zou het effect van de module hoger zijn als er minder jongeren in een groep zouden zitten? Wellicht kunnen de personen die deze module gaan gebruiken daarmee experimenteren.

Al met al heeft het prototype bij groep A al hoge ogen gegooit, laat staan bij groep B en C. Door het prototype aan de hand van dit onderzoek aan te passen is het nog beter toepasbaar en beter toegespitst op de belevingswereld van de jongeren.

Op grond van de onderzoeksresultaten kunnen we wel stellen dat de module aansluit bij de belevingswereld van de jongeren. Zowel theoretici als alle vijftien ondervraagde jongeren geven aan dat zij de therapievorm bij zichzelf vonden passen. Wat houdt je dan nog tegen om dit onderzoek niet in de eigen praktijk of eigen instelling tot uit te voeren?

Uit de onderzoeksresultaten is zeker gekomen dat dramatherapie een manier is om met jongeren aan de identiteitsontwikkeling te werken en hun handvatten te bieden om beter naar de eigen ontwikkeling te kijken. Ik zou u dan ook allen deze module aanbevelen om jongeren met autisme die zich in de identiteitsontwikkeling bevinden en die in zekere mate problemen ervaren binnen de identiteitsontwikkeling handvatten aan te reiken zodat voor hen de puberteit wat draaglijker wordt. Hierbij wordt u wel geadviseerd om ook te kijken naar de ontwikkelingen van de jongeren buiten de therapie om en te kijken of de in therapie verkregen handvatten door de jongeren worden toegepast in de maatschappij.

Literatuurlijst

Bil, de & Bil, de. 2010. *Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie*. Uitgeverij Nelissen, Amsterdam. p. 34-36, 120-128, 170-173.

Byttebier, I. 2011. *Creativiteit, Hoe? Zo!* Lannoo, Tielt (BE) p. 122-124.

Carr, A. 1999. *The handbook of child and adolescent clinical psychology: A contextual approach*. Routledge, New York. p. 27-38.

Duncan, B. 2011. *Het geheim van een betere therapeut: cliëntgestuurd, resultaatbewust*. Pearson Benelux BV, Amsterdam. p. 44-56.

Fink, M. & Siobhan, O. (z.j.) 'Het benaderen van emotie in psychotherapie en theater: implicaties voor dramatherapie'. *Tijdschrift voor creatieve therapie*. p. 35-45.

Janssen-Vos, F. 2004. *Spel en ontwikkeling*. Van Gorcum, Assen. p. 23-34, 46-85.

Johnson, D. & Emunah R. 2009. *Current approaches in drama therapy*. Charles C Thomas Publishers, Springfield. p. 37-87.

Jones, P. 2007. *Drama as therapy: Theory, practice and research*. Brunner-Routledge, New York. p. 117-119.

Koot, R. 2013. *Spelen in de wereld van autisme*. Uit: *Wetenschappelijk tijdschrift autisme*. p. 1-3.

Landy, R. 1993. *Persona and performance: The meaning of role in drama, therapy, and everyday life*. The Guilford Press, New York. p. 45-55.

Migchelbrink, F. 2007. *Actieonderzoek voor professionals in zorg en welzijn*. Uitgeverij SWP, Amsterdam. p. 21-27, 53-58, 133-144.

Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie (2014) *Beknopt overzicht van de criteria DSM-5*. Boom uitgevers, Amsterdam. p. 105-117.

Notermans H. 2012. *Ontmoeten in spel: Een dramatherapeutische interventie voor adolescenten met internaliserend probleemgedrag*. KenVak Publishers, Heerlen. p. 19-27.

Smeijsters, H. 2008. *Handboek creatieve therapie*. Uitgeverij Coutinho., Bussum. p. 56-65.

Smeijsters, H. 2005. *Praktijkonderzoek in Vaktherapie*. Uitgeverij Coutinho, Bussum. p. 54-55.

Vygotsky, L.S. 1967. *Play and its role in the mental development of the child*. Sovjet-Unie (z.u.). p. 3-6.

Willemars, G. 2016. *Reader praktijkgericht onderzoek*. Hogeschool Utrecht Amersfoort.

Willermars, G. 2016. *Studiehandleiding praktijkgericht onderzoek*. Hogeschool Utrecht Amersfoort.

Wing, L. 2003. *The autistic spectrum: new updated edition*. Little Brown, Londen. p .83-96.

Winter, de J. 2013. *Autism and normative sexual development: a narrative review*. Journal of Clinical Nursing.

Geraadpleegd via het internet:

Koekhoven, J. 2015. *Autisme en Puberteit: kinderen op eigen kracht in evenwicht*.

Geraadpleegd op 18-04-2016 via: <http://symptomen-autisme.nl/autisme-en-pubertijd/>

Rutgers. 2016. *Kinderen krijgen te weinig les over seksualiteit*. Geraadpleegd op 18-04-2016 via: <http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/binnenland/kinderen-krijgen-te-weinig-les-over-seksualiteit>

Driessche, van S. 2016. *Voorlichting in tijden van internetporno*. Geraadpleegd op 20-04-2016 via: <http://www.ad.nl/ad/nl/38261/Nieuws/article/detail/4285370/2016/04/19/Voorlichting-in-tijden-van-internetporno.dhtml>

Bijlage 1: Vragenlijst aan personen uit het werkveld

Naam:

Datum:

e-mailadres:

1. In hoeverre vindt u het onderzoek aansluiten bij de belevingswereld van jongeren met autisme?

2. In hoeverre is de module bruikbaar binnen het speciaal onderwijs?

3. Is de module duidelijk en overzichtelijk? Ja/Nee (kruis aan)

4. De module verantwoordt de keuzes die op basis van het onderzoek en de literatuurstudie naar voren zijn gekomen. Ja/Nee (kruis aan)

5. De werkvormen die in de module worden gebruikt zijn haalbaar en doelgericht.
Ja/Nee (kruis aan)

6. De attitude die de therapeut aanneemt tijdens deze module, stimuleert leerlingen om tot ontwikkeling te komen. Ja/Nee (Kruis aan)
Indien nee, waarom dan niet: _____

7. De werkvormen die in de module worden gebruikt zijn afwisselend. Ja/Nee (kruis aan)

8. De module biedt jongeren, *leerlingen*, handvatten om de eigen ontwikkeling via een creatieve werkwijze beter te begrijpen. Ja/Nee (kruis aan)

9. De module geeft jongeren aan hoe dat zij zich zouden moeten ontwikkelen en laat hen niet vrij om in zichzelf op zoek te gaan naar de eigen manier om de identiteitsontwikkeling te begrijpen. Ja/Nee (kruis aan)

10. De dramatherapeutische module is vooral gericht op verbeeldend spel en steekt niet cognitief in. Vindt u dat dramatherapie het juiste middel is om jongeren, *leerlingen*, met een autistische stoornis handvatten te bieden ter ondersteuning van de identiteitsontwikkeling of denkt u dat cognitie/in gesprek gaan met de leerling, *jongeren*, voldoende is?

11. Bij het lezen van de module begrijp ik welke handelingen de therapeut dient uit te voeren bij het gebruik van een werkvorm naar keuze. Ja/Nee (kruis aan)

12. De module doet vooral een oproep aan de jongeren om met weinig materiaal vanuit de eigen verbeelding te spelen. Ja/Nee (kruis aan)

13. Het lezen van de module heeft bij mij de volgende vragen opgeroepen:

14. Heeft het lezen van de module u ook met een kritische kanttekening laten kijken naar de instelling waar u werkt en de manier waarop u met de autistische jongeren over de identiteitsontwikkeling praat? Ja/Nee (kruis aan)

15. Heeft u nog feedback op de module die u nog niet kwijt heeft gekund? Vul deze dan in het onderstaande tekstvak in.

Bedankt voor het invullen.

Met vriendelijke groet,

Luuk Smulders

Vragenlijst aan personen uit het werkveld

Naam: Brenda Appel

Datum: 24-05-2016

e-mailadres: b.appel@sbo-de-toermalijn.nl

1. In hoeverre vindt u het onderzoek aansluiten bij de belevingswereld van jongeren met autisme?

Heel erg. Het geeft mij inspiratie voor de autistische jongeren waarmee ik werk. Het is mooi dat er een module is geschreven die vanuit het speciaal onderwijs tot stand is gekomen.

2. In hoeverre is de module bruikbaar binnen het speciaal onderwijs?

Bruikbaar! Het is een module die in de lessen past. De 3^e en 4^e bijeenkomst moeten misschien opgesplitst worden omdat het, denk ik te lang is om de leerlingen 90 minuten uit de les te halen.

3. Is de module duidelijk en overzichtelijk? **Ja**

4. De module verantwoordt de keuzes die op basis van het onderzoek en de literatuurstudie naar voren zijn gekomen. **Ja**

5. De werkvormen die in de module worden gebruikt zijn haalbaar en doelgericht.
Ja

6. De attitude die de therapeut aanneemt tijdens deze module, stimuleert leerlingen om tot ontwikkeling te komen. **Ja**

Indien nee, waarom dan niet: _____

7. De werkvormen die in de module worden gebruikt zijn afwisselend. **Ja**

8. De module biedt jongeren, *leerlingen*, handvatten om de eigen ontwikkeling via een creatieve werkwijze beter te begrijpen. **Ja**

9. De module geeft jongeren aan hoe dat zij zich zouden moeten ontwikkelen en laat hen niet vrij om in zichzelf op zoek te gaan naar de eigen manier om de identiteitsontwikkeling te begrijpen. **Nee (Laat de leerlingen juist wel vrij. Goed lezen deze vraag).**

10. De dramatherapeutische module is vooral gericht op verbeeldend spel en steekt niet cognitief in. Vindt u dat dramatherapie het juiste middel is om jongeren, *leerlingen*, met een

autistische stoornis handvatten te bieden ter ondersteuning van de identiteitsontwikkeling of denkt u dat cognitie/in gesprek gaan met de leerling, *jongeren*, voldoende is?

Ik denk dat drama altijd een geschikt medium is. Drama is heel sociaal emotioneel. Hierdoor kunnen we als dramatherapeuten veel bij kinderen, jongeren, volwassenen en ouderen teweegbrengen.

11. Bij het lezen van de module begrijp ik welke handelingen de therapeut dient uit te voeren bij het gebruik van een werkvorm naar keuze. **Ja**

12. De module doet vooral een oproep aan de jongeren om met weinig materiaal vanuit de eigen verbeelding te spelen. **Ja, handig!**

13. Het lezen van de module heeft bij mij de volgende vragen opgeroepen:

Ga je de module, buiten de groepen die je bij ons therapie hebt gegeven, nog eens vaker inzetten?
Mag ik de module een keertje lenen?
Mag ik het hele onderzoek, als het af is en gedrukt is nog eens lezen? Lijkt me leuk!

14. Heeft het lezen van de module u ook met een kritische kanttekening laten kijken naar de instelling waar u werkt en de manier waarop u met de autistische jongeren over de identiteitsontwikkeling praat? **Ja!**

15. Heeft u nog feedback op de module die u nog niet kwijt heeft gekund? Vul deze dan in het onderstaande tekstvak in.

Ik vind deze module heel bruikbaar voor jongeren. Ook voor jongeren die helemaal geen autisme hebben. Ik denk verder dat alle autistische jongeren deze therapiereeks wel kunnen gebruiken omdat ik denk dat alle autistische jongeren wel problemen ervaren tijdens het opgroeien.
Sommige oefeningen kunnen ook een positief effect hebben op pubers op een reguliere middelbare school.
Mooi om te lezen dat je zo bent gegroeid. Ik heb je natuurlijk in het tweede leerjaar begeleid. Heb toen al met veel plezier samengewerkt en vond het gezellig je de laatste tijd weer vaak over de vloer te hebben. Veel succes met de laatste loodjes.

Bedankt voor het invullen.

Met vriendelijke groet,

Luuk Smulders.

Vragenlijst aan personen uit het werkveld

Naam: Piet Loeff

Datum: 20-5-2016

e-mailadres: p.loeff@sbo-de-toermalijn.nl

1. In hoeverre vindt u het onderzoek aansluiten bij de belevingswereldwereld van jongeren met autisme?

Ik kan me, als leek op het gebied van dramatherapie, een voorstelling maken bij de manier van werken binnen het onderzoek. Het heeft een duidelijke opbouw en een zichtbare inhoud gerelateerd aan literatuur.

2. In hoeverre is de module bruikbaar binnen het speciaal onderwijs?

Ik lees alleen de opbouw van de module en niet de opbrengsten die Luuk heeft verkregen met het werken met 5 leerlingen van de Toermalijn. IK zou graag daar meer over lezen om vervolgens daar een oordeel over te geven. Met name reacties van leerlingen: wat hebben zij precies gedaan, hoe reageerden zij op elkaar. Dit geeft mij meer inzicht naast de theoretische onderbouwing zoals ik die gelezen heb.

3. Is de module duidelijk en overzichtelijk? **Ja**/Nee (kruis aan)

4. De module verantwoordt de keuzes die op basis van het onderzoek en de literatuurstudie naar voren zijn gekomen. **Ja**/Nee (kruis aan)

5. De werkvormen die in de module worden gebruikt zijn haalbaar en doelgericht? **Ja/Nee??** (kruis aan)

6. De attitude die de therapeut aanneemt tijdens deze module stimuleert leerlingen om tot ontwikkeling te komen **Ja**/Nee (kruis aan)

Indien nee, waarom dan niet: _____

7. De werkvormen die in de module worden gebruikt zijn afwisselend. **Ja**/Nee (kruis aan)

8. De module biedt jongeren, *leerlingen*, handvatten om de eigen ontwikkeling via een creatieve werkwijze beter te begrijpen. **Ja/Nee ??**(kruis aan)

9. De module geeft jongeren aan hoe dat zij zich zouden moeten ontwikkelen en laat hen niet vrij om in zichzelf op zoek te gaan naar de eigen manier om de identiteitsontwikkeling te begrijpen? **Ja/Nee** (kruis aan)

10. De dramatherapeutische module is vooral gericht op verbeeldend spel en steekt niet cognitief in. Vindt u dat dramatherapie het juiste middel is om jongeren, *leerlingen*, met een autistische stoornis handvatten te bieden ter ondersteuning van de identiteitsontwikkeling of denkt u dat cognitie/in gesprek gaan met de leerling, *jongeren*, voldoende is?

Het op beide manieren aanbieden van deze materie levert denk ik het meest op!

11. Bij het lezen van de module begrijp ik welke handelingen de therapeut dient uit te voeren bij het gebruik van een werkvorm naar keuze. **Ja**/Nee (kruis aan)

12. De module doet vooral een oproep aan de jongeren om met weinig materiaal vanuit de eigen verbeelding te spelen. **Ja**/Nee (kruis aan)

13. Het lezen van de module heeft bij mij de volgende vragen opgeroepen:

De module is geschreven in de derde persoon. Dit roept bij mij afstand op.
Ik heb een aantal vragen met ja en nee beantwoord, omdat ik daar na het lezen van de module onvoldoende verantwoord een antwoord op kan geven.
Ik mis heel erg de ervaringen die jij, Luuk, hebt opgedaan met onze leerlingen. Dit zou voor mij een completer beeld opleveren zodat ik beter kan oordelen over de module.

14. Heeft het lezen van de module u ook met een kritische kanttekening laten kijken naar de instelling waar u werkt en de manier waarop u met de autistische jongeren over de identiteitsontwikkeling praat? **Ja**/Nee (kruis aan)

15. Heeft u nog feedback op de module die u nog niet kwijt heeft gekund? Vul deze dan in het onderstaande tekstvak in.

Een duidelijke opbouw, goede verwijzingen naar literatuur, qua inhoud vind ik het moeilijk te beoordelen omdat ik zelf geen dramatherapeut ben. Hetgeen ik mis in de module is de ervaring die jij hebt opgedaan en hoe je zelf eventueel veranderingen aan zou brengen in de module. Ook hoe je de ouders (eventueel leerkrachten) van deze leerlingen hierin betrekt zou voor mij een onderdeel van de module moeten zijn.
Succes met de afronding!!

Gr
Piet